

УДК 811.161.2'353'27

**Я. В. Машарова,**

к. філол. н., доц.,  
Одеська національна академія харчових технологій,  
доцент кафедри українознавства і лінгводидактики;

**М. М. Фащенко,**

к. філол. н., доц.,  
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,  
доцент кафедри української мови

## **УПОРЯДКОВАНА ГРАФІКА – ПОКАЗНИК ЕТНІЧНОЇ КУЛЬТУРИ**

Про етнічну культуру свідчать упорядковані графіка і правопис. Функціонування фонemi /r/ в українській мові дуже ускладнилося невпорядкованістю її позначення на письмі: різні джерела, зокрема лексикографічні,

подають суперечливі дані про кількість слів із літерою *г*, що впливає і на письмо, і на звукове мовлення.

**Ключові слова:** алфавіт, буква, графема, нормалізація правопису.

Нерідко ототожнюються букви із звуками, зміни у графіці і правописі – із змінами у мовній системі. Мова, як рідна, так і іноземна, засвоюється не лише на слух, тобто акустично, а й через писемні знаки, через тексти. Тому відповідність букв і графем основним звукам, фонемам, має вирішальне значення для засвоєння й осмислення мови. Графіка кожної мови має, як правило, специфічні особливості відповідно до особливостей мови, яку фіксує на письмі. Намагання науковців пристосувати без змін графіку однієї мови до іншої завжди завдає шкоди мові, до якої пристосовують не властиву їй графіку, бо не враховується звукова специфіка мови, а вживання літери на позначення іншого звука спотворює звуковий образ мови.

Яскравий тому приклад – історія букви *Г* в українській графіці. «Уже понад шістдесят років не вщухають дискусії навколо дзвінкої задньоязикової фонemi /g/ у сучасній українській літературній мові та навколо букви на її позначення» – твердить В. В. Німчук у розлогіму дослідженні про історію фонemi /г/ та її графічне відтворення [2, с. 4].

Науковці встановили, що в праслов'янській мові існував тільки задньоязиковий проривний звук [g], що досі зберігається в російській літературній мові і є нормою та в ряді слов'янських мов – польській, болгарській, македонській, словенській та ін.

Писемні пам'ятки свідчать, що у більшості українських діалектів давньоукраїнської мови проривний /g/ перейшов у гортанний /з/ ще до XI ст. Виникають деякі сумніви стосовно того, що цей процес був тотальним, що не було якихось груп лексики чи певних фонетичних умов, де цей звук вимовлявся, адже суто українською вимовою пояснюється його поява як вторинного шляхом асиміляції звука [к] сусіднім дзвінким приголосним: *якби* [йагбу], *великдень* [ve<sup>н</sup>лігдэ<sup>н</sup>].

Однак традиційний правопис, у якому була лише одна буква *г*, не дозволяв чітко розрізнити в українських текстах [г] і [g], що позначалися тією ж самою літерою приблизно до 14 ст. [1, с. 8]. Тільки у пам'ятках українсько-білоруської літературної мови XIV-XV ст. засвідчується, як твердить В. В. Німчук, новий спосіб передачі на письмі проривного [g] за допомогою диграфа *кг*: *кгрунтъ*, *кгвалтомъ*. Але у пам'ятках цього ж часу трапляється й давній спосіб передачі [g] через *к* (квалтъ) чи *г* (гвалтомъ) [1, с. 8]. Отже, у пам'ятках означеного періоду здебільшого розрізнялися на письмі фрикативний і проривний [г] та [g].

Особливо інтенсивно засвоювалася іншомовна лексика у XVIII ст., зокрема із проривним [g]. У мовах Європи цей звук позначався однією літерою. З цією метою М. Смотрицький запровадив курсивний варіант грецької «гами» – літеру *г*, однак вважав її різновидом *Г*. Нова літера органічно увійшла до української орфографії, нею позначався проривний задньоязиковий будь-якої етимології. Але паралельно у друкованих текстах вживалися й інші графеми – диграф *кг*, а також латинська літера *g*, слов'янська *г*.

Гражданка, введена за наказом Петра I на початку XVIII ст., не мала специфічної української літери *г*. До того ж указом Петра I від 1720 р. ніякої відмінності у друкованих книгах від великоросійського друку не могло бути, передача відмінності звуків [г] та [r] ускладнилася. Але по всій Україні не переривалася традиція вживання літер *г*, *кг*, *г* для передачі звука [г]. Друковані джерела цю традицію засвідчують і у XIX ст., тобто в період становлення нової української літературної мови.

Історія позначення української фонemi [г] у XX столітті має доволі драматичний характер.

У Києві 1917 р. була створена організація українських вчителів – Українське Товариство Шкільної освіти. Нагальною була потреба у підготовці україномовних вчителів та шкільних підручників, у виробленні української термінології певних галузей, суспільних і наукових, та створенні доцільного правопису.

У документі «Граматична термінологія і правопись, ухвалені комісією мови при Українському Товаристві Шкільної освіти в Києві» (1917), у переліку зауважень про українську азбуку були викладені основні відмінності її від російської, зокрема такі: «*«г»*, що вимовляється як латинське *«g»*, напр.: *гирлига*, *гудзь*, і вживається переважно у чужоземних словах» [1, с. 243]; ... *«г»* вимовляється як латинське *«h»* [1, с. 244]. Ці принципи вживання означених літер впливали з традиції їх функціонування у старій літературній мові протягом багатьох століть та у новій літературній мові протягом XIX ст. В основному ними ж керувалися науковці при реформуванні правопису протягом XX ст. Говоримо «в основному», оскільки були деякі відступи, про що йдеться далі.

В. Сімович у праці «Граматика української мови для самонавчання та в допомогу шкільній науці» (1919) подає українську абетку в складі 33 букв, *Г* та *Г* уже традиційно стоять на 4 та 5 місцях.

Григорій Голоскевич у «першому найповнішому (близько 40 000 слів) та найкращому свого часу орфографічному словнику української мови» (1914) [1, с. 269] з приводу літер *Г* та *Г* зазначає, що *Г* вимовляємо як латинське *h* (*голова*), а *Г* як латинське або польське *g* (*гвалт*); *Г* та *Г* пишемо там, де цього потребує вимова. Звук *Г* вживається в українській мові тільки в чужомовних словах: *танок*, *гонта*, *гудзик*, *колета*, *агітатор*, *фігура*, *епільог*, *етнографія* і т. д.» [1, с. 274]. Не маючи змоги назвати всі слова, автор проте навіть не вказує на якісь певні ознаки поданих слів, що могли в послужити орієнтиром в окресленні меж цього словесного масиву: мова-оригінал, час засвоєння, ступінь адаптації до іншого середовища тощо.

Августин Волошин, видатний діяч Карпатської України, у праці «Методическа грамматика карпато-русского языка для народныхъ школъ», подаючи «русску азбуку» у складі 36 літер, не називає *Г*, і жодного зауваження щодо цієї літери немає [1, с. 277].

Отже, до появи першого офіційного українського правопису різні варіанти української азбуки здебільшого розрізняють *Г* та *Г*. Інколи літера *Г* відсутня, бо не береться до уваги /r/ як окрема фонема.

Про те, що розрізнення у мовленні /z/ і /r/ та окреслення меж вияву останньої фонemi було проблемою для науковців, які працювали над виробленням офіційного українського правопису, свідчить різна подача букв у правописних варіантах. «Головніші правила українського правопису» (1919): «Звук *g* в чужоземних словах

передаємо через *Г*: *гімназія, генерал, газета, термінологія, психологія*. Примітка: В цій разі часто пишуть і *Г*: *телеграф, генерал*» [1, с. 288].

У «Найголовніших правилах українського правопису», ухвалених Правописною Комісією у травні 1918 р., засвідчується те ж саме: «звук *g* у чужоземних словах передаємо через *Г*», приклади ті ж самі [1, с. 312]. І додано: «Але в чужих прізвищах точно одрізняємо *g* од *h*. *Гюго* (Ніго), *Гутгейль*, *Гріг*, *Гартман*» [1, с. 312].

«Правописні правила, прийняті Науковим товариством ім. Шевченка у Львові» (1922), аналогічний матеріал подають розлогіше: «Чуже *g* (=г) звичайно зберігається в українським виговорі й передається буквою *Г*: *магазин, магістер, гімназія, альгебра, геометрія, географія* ... (наведено 40 слів із включенням власних назв: *Готи, Гамбург, Гете* та ін.)» [1, с. 327].

Зауважується: «Тільки у немногих старих, уже давно зукраїнізованих словах, головно грецького та єврейського походження, вимовляємо й пишемо *Г*: *ігумен, Греція, Грек, грека, грецький, граматика, ангел, програма, архистратиг, Галилея, Голгофа, св. Георгій, Галата, Єгипет*...» [1, с. 327].

Азбука подається у складі 33 літер, на традиційному місці – *Г* та *Г* [1, с. 316].

У «поекті» українського правопису 1926 р. алфавіт подано із 33 літер, розрізняються *Г* та *Г* [1, с. 355]. У розділі «Правопис чужих слів» матеріал про фонему /g/ та /t/ і відповідні букви подано досить широко. Новим є пояснення поняття «чужі слова»: до них не належать слова, перейняті з чужої мови, але вже цілком засвоєні народною мовою: *базар, галун, картопля, плуг* тощо. Подані далі правила до них не стосуються [1, с. 366].

«Чуже *h* – *g* однаково передаємо нашим *Г*: *агрономія, агéнт, агітація, егоїст* ... *генерал* ... *географія, педагогіка* ...» (18 слів як приклад).

«Але в чужих іменах, прізвищах та географічних назвах (власні імена) одрізняємо на письмі *g* (=h) від *t* (=g): *Готфрід, Густав, Гётель* ... *Гюго* ... *Чікаго, Копенгаген*...

Тільки ж у давно запозичених географічних назвах чуже *g* також передаємо літерою *Г*: *Галил́ея, Голго́та, Рига* ...». Також у германських географічних назвах, «бо й у німецькій мові тут здебільшого *g* не чується»: *За́льцбург, Га́мбург*...» [1, с. 369].

Цей досить розлогий матеріал не розв'язує цілком проблему, бо уможливорює використання власного індивідуального досвіду осіб, що опрацьовують правопис. Це позначилося й на подальшій роботі з упорядкування українського правописного кодексу.

За наказом М. Скрипника, ініціатора політики українізації в Україні, було скликано в 1927 р. у Харкові Правописну конференцію, на якій ухвалено український правопис, затверджений у 1928 р.

Правописна конференція не розв'язала основних дискусійних проблем у справі передачі українською мовою чужих слів, зокрема це стосувалося вживання *Г* та *Г*. Більшість голосувала за те, «щоб чуже *g* передавати українським *Г* (26 за *t* і 10 за *g*) [1, с. 445].

У правописі, прийнятому 1928 року, зазначено: «Чуже *h* передаємо нашим *Г*, що ж до чужого *g*, то в новіших запозиченнях його треба передавати через *t*, у

запозиченнях же засвоєних раніше, особливо з грецької мови, віддаємо нашим Г» [1, с. 472].

Невизначеність у формулюванні: «новіших запозиченнях», «запозиченнях, засвоєних раніше» – позначилася на подальшій долі цих двох букв. А, між тим, правопис 1933 року вніс кардинальні зміни в українську абетку, яка складалася уже з 32, а не 33 літер, бо літера Г була вилучена як елемент, що представляв націоналістичні правила щодо правопису жукх слів [1, с. 488-489].

У правописі 1945 р. зазначено: «*g* і *h* звичайно передаються буквою Г... В окремих словах (особливо англійського походження) *h* передається буквою Х, напр.: *х'авбек*, *х'ескер*, *хок'ей*, *Х'аггард*, *Х'емінгуей*» [1, с. 522]. Отже, правопис втрутився не лише в звукову, а й фонологічну систему української мови: фонема /*t*/ не має у своєму звуковому полі [г], а фонема /*g*/ – не реалізується в головному вияві як [х]. У подальшому букви визначили вимову.

Через 60 років, на початку 90-х рр., до складу української абетки повернулася літера Г, зайнявши традиційну для неї п'яту позицію. Але проблеми з її функціонуванням не зникли.

У врегулюванні принципів використання літери г, що передає фонему /*t*/, вирішальну роль мають відігравати словники.

На основі словника іншомовних слів, де вказується джерело засвоєння, можна встановити масу лексем, у яких за походженням – латинським, французьким, англійським, італійським, голландським та ін. – наявний початковий /*g*/, що українською мовою мав відтворюватися як /*t*/.

Українська мова мала цей звук споконвіку, розрізняла /*t*/ та /*g*/ як окремі фонemi, про це свідчать рідномовні, а не запозичені, скажімо, відвигукові слова: *tégati*, *teltótati*, *tergotáti*, *tergotítati* тощо.

Для ілюстрації звернемо увагу лише на початковий /*g*/: у словах з латинської мови – 67 випадків, французької – 81, німецької – 34, італійської – 18, іспанської – 7, по кілька слів з голландської, індонезійської, малайської тощо. Усього 245 слів [6].

У найбільшому на сьогодні орфоепічному словнику у 2 томах [4] із початковим *t* – 157 слів (32 корені із похідними).

Найбільший обсяг слів із Г містить «Довідник слів із літерою Г». Близько 1750 слів. Укладач: кандидат філологічних наук Михайло Паночко [5]. Із початковою буквою Г у Довіднику – 660 одиниць, у тім числі 160 власних назв.

У двотомному орфоепічному словнику є всі слова на *t*, що й у «Довіднику». В останньому немає *tergotáti* (2) і *traжда* (1).

Український правопис у словничку-показчику подає з початковою *t* 26 слів загальних та 6 власних назв [7, с. 173]. Власні назви подані як зразок, оскільки за правилами чинного правопису у власних назвах можна писати Г чи Г і вимовляти відповідно [г] чи [г']. Слід підкреслити, що правило алогічне, оскільки звукові поля названих фонем не перетинаються: /*g*/ у різних фонетичних умовах може вимовлятися як [г] – у сильній позиції, [г'] , [х] – у слабкій позиції, /*t*/ – як [г] та [г'] також у сильній і слабкій позиціях. Оскільки у вимові вони не взаємозамінні, говорити про паралельне написання не варто, адже основний принцип української графіки фонематичний: фонема у різних її виявах позначається тією ж самою буквою.

Українська мова має у своєму розпорядженні звуки [г] та [ɣ], що адекватно передають іншомовні /h/ та /g/. Сьогодні є й відповідні букви – Г та Ґ. Російська мова має лише одну букву Г для позначення іншомовних двох різних звуків. Тривала залежність української науки від російської призвела до катастрофічного обмеження функціонування фонemi /ɣ/, що не мала власної букви, що не позначалася на письмі. Орієнтація на російське письмо породила навіть курйози: в українському письмі появилось х на місці h у ряді слів: *хокей, хінді, Хельсінкі*, бо російська графіка не мала ресурсу для позначення іншомовного /h/. Українська орфографія копіювала російську.

Про культуру письма й вимови свідчить упорядкована графіка, тобто упорядкований буквений ряд, що фіксує мову на письмі. Функціонування фонemi /ɣ/ в українській мові дуже ускладнилося непослідовністю позначення, а то й відсутністю відповідного писемного знака. Перед науками – фонетикою, фонологією, орфографією, орфоепією – сьогодні стоїть ряд непростих завдань щодо врегулювання звукового образу української літературної мови.

### *Література*

1. *Історія українського правопису ХУІ-ХХ століття. Хрестоматія* / упоряд. В. В. Німчук, Н. В. Пуряєва. – К. : Наук. думка, 2004. – 580 с.
2. *Німчук В. В.* Про графіку та правопис як елементи етнічної культури : історія *ɣ* / В. В. Німчук // *Мовознавство*. – 1990. – № 6. – С. 3-10.
3. *Німчук В. В.* Дещо про графіку та правопис як елементи етнічної культури : історія *ɣ* / В. В. Німчук // *Мовознавство*. – 1991. – № 1. – С. 9-18.
4. *Орфоепічний словник української мови*. Т. 1 : у 2 т. / ред. М. М. Пещак, В. М. Русанівський. – К. : «Довіра», 2001. – 954 с.
5. *Паночко Михайло*. Довідник слів із літерою *ɣ* / Михайло Паночко // *Шлях перемоги*. – 1993. – 11 вересня. – 8 с.
6. *Словник іншомовних слів* / ред. О. С. Мельничук. – К. : АН УРСР, 1974. – 774 с.
7. *Український правопис*. – [4-те вид., виправлене й доповнене]. – К. : Наук. думка, 1993. – 236 с.

**Я. В. Машарова,**

Одесская национальная академия пищевых технологий,  
кафедра украиноведения и лингводидактики;

**М. М. Фащенко,**

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова,  
кафедра украинского языка

### **УПОРЯДЧЕННАЯ ГРАФИКА – ПОКАЗАТЕЛЬ ЭТНИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ**

Об этнической культуре свидетельствуют упорядоченная графика и правописание. Функционирование фонемы /ɣ/ в украинском языке значительно

усложнилось неупорядоченным её обозначением на письме: разные источники, в частности лексикографические, представляют противоречивые данные о количестве слов с буквой *ɾ*, что влияет и на письмо, и на звуковую речь.

**Ключевые слова:** алфавит, буква, графема, нормализация правописания.

**Y. V. Masharova,**

Odessa Academy of Food Technology,  
Department of Ukrainian and linguistics;

**M. M. Fashchenko,**

Odessa National I. I. Mechnikov University,  
Department of the Ukrainian language

### **SORTED GRAPHICS – INDEX OF ETHNIC CULTURE**

Ethnic culture is witnessed by orderly graphics and spelling. Functioning of the phoneme [ɾ] in the Ukrainian language was complicated much due to its non-orderly manifestation in writing: various sources, for instance, lexics-and-graphics, present a contradictory number of the words with the letter *ɾ*, which influences both writing and sound (speech) expression.

**Key words:** alphabet, letter, grapheme, spelling normalization.